

XVI. YÜZYILDA ÇUKUROVA'DA ERMENİLER: NÜFUS VE YERLEŞME

Seyran AKTAŞ

Özet: XI. yüzyıldan itibaren Kilikya Ermeni Krallığı'nın nüfuz alanı olan Çukurova bölgesi XIV. yüzyılda Ramazanoğlu Beyliği'nin hâkimiyetine girmiş, 1517 yılında ise Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sonrasında Osmanlı topraklarına dâhil olmuştur. Özellikle Ramazanoğulları ve Osmanlı döneminde Çukurova'ya yapılan yoğun konar-göçer Türkmen göçleri ile birlikte bölgede demografik açıdan bir değişim yaşanmıştır. XVI. yüzyıl itibari ile bölgedeki Ermeniler yerleşim sahası olarak şehir merkezleri ve kalelerle sınırlı dar bir alanda kalmışlardır. Kırsal alanda ise bir köy dışında Ermeni yerleşim yerine rastlanmamıştır. Yüzyılın ortalarından itibaren başka mahallere yapılan göçlerle Ermeni nüfusu, Müslüman nüfusa göre giderek bir azalma göstermiştir. Tarihi geçmişlerinin aksine XVI. yüzyılda Çukurova bölgesinde yoğun bir Ermeni nüfusundan bahsetmek mümkün görünmemektedir.

Bu çalışmada XVI. yüzyılda Çukurova bölgesinde Ermenilerin nüfus ve yerleşme durumları tahrir defterlerine dayalı olarak incelenecektir. Bu bağlamda, Çukurova vilayetine bağlı Adana, Tarsus, Sis ve Üzeyr sancaklarındaki Ermeni vergi nüfusunun yıllara göre değişimleri ele alınırken aynı zamanda Müslüman vergi nüfusunun değişimleri ve bunların birbirine oranları kapsamlı olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Ermeni, yerleşme, nüfus, tahrir defteri, XVI. yüzyıl, Kilikya.

Armenians in Çukurova in the XVI. Century: Population and Settlement

Abstract: Çukurova region where had been the land of the Cilicia Armenian Kingdom since the 11th century subordinated to the Ramazanoğulları Principality in the 14th century and then by the year 1517, after Yavuz Sultan Selim's Egypt campaign, annexed to Ottoman land. Particularly during the Ramazanoğulları and Ottoman period, with intensive Turkmen nomads' migrations towards the region, demographic changes occurred in the region. In the 16th century Armenians of the region settled down in downtowns and castle cities. After the middle of this century, with migrations to other districts, Armenian population decreased against the Muslim population. Contrary to its historical background Çukurova region does not seem to have an intensive Armenian population in the 16th century.

In this article, population and settlement of Armenians of Çukurova province in the 16th century were studied based on Ottoman Tahrir registers. Within this context, both Armenian and Muslim taxpayers' population changes by years in Adana, Tarsus, Sis and Üzeyr sanjaks of Çukurova province were examined comprehensively and comparatively.

Key words: Armenians, settlement, population, tahrir registers, 16th century, Cilicia.

Giriş

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'daki hâkimiyetinin zayıflaması ve bölgedeki Türkmen akınlarının yoğunlaşması ile birlikte Anadolu'nun doğusunda yaşayan Ermeniler, Fırat Irmağı kıyılarına, Malatya, Çukurova, Dülük ve Urfa'ya doğru çekilmeye başlamışlardı (Sevim, 2002, ss. 13-14). Buna karşın X. yüzyılın ortalarından itibaren Kilikya'yı Araplardan geri aldıktan sonra bölgede denetimi sağlayan Bizans, Küçük Ermenistan'da yaşayan Ermenileri buraya iskân etmişti. Bu sayede bölgedeki Ermenilerin nüfusu artmaya başladı (Bournoution, 2011, s. 104). Bu nüfus artışına paralel olarak Ermeniler, 1199 yılında Sis başkent olmak üzere kurdukları krallık ile ilk defa tarihsel ana yurtlarının dışında bir siyasi teşekkül oluşturdukları (Bournoution, 2011, s. 104). 1375 yılına kadar hüküm süren bu krallık, Memlukların mezkûr tarihte Sis'i ele geçirmeleri ve kralı esir alıp Mısır'a götürmeleri ile ortadan kalktı (Ersan, 2006, s. 65). Krallığın son bulması ile bölge, Memlukların himayesinde olan ve daha önce Adana, Tarsus ve Misis'i ele geçiren Ramazanoğulları'nın eline geçti. Bu olaylardan sonra Ermeni soylular, başta Bizans, Gürcistan ve Ermenistan olmak üzere bölgedeki diğer alanlara dağılırken, Ermeni tüccarlar da Fransa, Hollanda, İtalya ve Polonya'ya göçtüler (Bournoution, 2011, s. 114).

1517 yılında Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında Osmanlı topraklarına dâhil olan bölge, Adana, Üzeyr, Tarsus ve Sis sancaklarına ayrılarak Çukurabad adı altında Arap vilayetine bağlanmıştır. Osmanlı egemenliğine girdikten sonra bölgenin muhtelif tarihlerde tahriri yapıldı. Bu dört sancağa ait tahrir defterleri incelendiğinde, Kilikya Krallığı'nın kalıntıları olarak varlığını sürdüren Ermeni nüfusuna değişik oranlarda rastlanmaktadır.

Adana Sancağı'nda Ermeniler

Osmanlıların bölgeyi ele geçirmesinden hemen sonra, 1519 yılında, Adana Sancağı'nın ilk tahriri yapılmıştır. Ne var ki bu defterin baş kısımları eksiktir (BOA TD nr. 69). Bundan dolayı Adana Sancağı'nın ilk teşekkülünde sahip olduğu nahiyeleri tam olarak tespit etmek mümkün görünmemektedir. 1521 yılında yapılan ikinci tahrirde ise Adana Sancağı'na bağlı olarak sadece Berendi ve Kınık nahiyeleri yer almaktadır (BOA TD nr. 110). Bundan sonra 1525, 1536, 1547 ve 1572 yıllarında yapılan tahrirlerde, Adana Sancağı'nın merkez ve nahiyelerine yer verilmiştir (BOA TD nr. 450, BOA TD nr.177, BOA TD nr.254, TKA TD nr.7 (eski nr.133/114)).

Tahrir kayıtlarından elde edilen bilgilere göre bölgede konargöçer Türkmenlerden başka yerleşik Müslüman ve gayrimüslim nüfus bulunmaktaydı. Konargöçerler, Kuzey Suriye'den Anadolu içlerine doğru girmeye başlayan Türkmen kabilelerinin devamı olup ağırlıklı olarak Ramazanoğlu Beyliği'nin ahalisinden oluşuyordu. Yerleşik Müslüman ahali ise uzun süredir bölgede

bulunan Türklerden ibaretti. Gayrimüslim başlığı altında tanımlanan Ermeniler ise bölgede daha önce hâkimiyet sürmüş ve Selçuklular döneminde son bulmuş olan Küçük Ermeni Krallığı'nın bakiyeleri idi. Onların nüfus durumları ve bölgede dağıldıkları sahalara ile birlikte yerleşim yerleri, tarihî geçmişlerinin aksine, son derece dar bir yapıda kalmaktadır. Şöyle ki XVI. yüzyıl boyunca Adana şehir merkezi ile Karaisalı nahiyesine bağlı olan En-Nahşa, Milvan Kaleleri, Ayas nahiye merkezi ve Ayas nahiyesine bağlı Davudi köyü bunların yaşadığı bölgeler olarak hemen göze çarpmaktadır. Öte yandan 1521 yılında yapılan tahrirden bize ulaşan parçalarda ise Kınık ve Berendi nahiyelerinin dışında kayıtlar bulunmadığından dolayı Adana merkez kazasının Müslüman ve gayrimüslim nüfusu hakkında bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. 1521 tahririnde Kınık nahiyesinde Müslüman vergi nüfusu bulunurken hiçbir Ermeni ya da gayrimüslime rastlanılmamaktadır. Sonuç olarak kaza bütünüyle Müslümanlardan (Türklerden) oluşmaktaydı. Bu durum yüzyıl boyunca sürmüş ve bölge Ermeniler tarafından hiçbir zaman yerleşim sahası olarak görülmemiştir. Buna mukabil ilk tahrirden yer verilen Berendi nahiyesinin merkezi olan ve *Nefs-i Kale-i Ayas* olarak kaydedilen nahiye merkezinde sekiz Müslüman ve bir Ermeni Mahallesi vardı. Ayas nahiyesinin merkezindeki Ermeni Mahallesi'nin yapılan tahrirlerde mevcudiyetini koruduğu görülmektedir. 1521 yılında Berendi nahiyesine bağlı olan Davudi köyü bölgedeki tek Ermeni köyü olarak bu özelliğini yüzyıl boyunca korumuştur.

1519 yılının tahririni ihtiva eden defterin eksik olması ve 1521 yılına ait olan defterde ise sadece iki nahiyenin bulunması nedeniyle Adana sancağının merkez ve nahiyeleri tam olarak 1525 yılına ait defterde yer almıştır. 1525 yılından itibaren Ayas merkezi ve Davudi köyünün yanı sıra Adana Sancağı'nda Ermeni nüfusuna şehir merkezi ile Karaisalı nahiyesindeki En-Nahşa, Milvan ve Pars-ı Beyt Kaleleri'nde rastlanmaktadır.

Ayas Nahiye Merkezi

1521 tahririnde Berendi nahiyesinin merkezindeki Kale-i Ayas'da *mahalle-i Gebran-ı Ermeniyân* olarak kaydedilen Ermenilerin, 1525 yılında Ayas'ın müstakil bir nahiye olmasından sonra nahiye merkezinde *Cemâ'at-ı Kefere-i Ermeniyân* olarak kaydedildikleri görülmektedir. Buna karşın 1536 yılında *Mahalle-i Gebran-ı Ermeniyân* başlığı ile tekrar mahalle adı altında kaydedilmiş, 1547 ve 1572 yıllarında ise *Nasara* olarak kayıt altına alınmışlardır.

1521 yılında mahallede 29 hane, 1 mücerred (BOA TD nr.110. s. 96) Ermeni vardır. Mahalleye Sis'ten 3, Şarktan 5 Ermeni ailesi gelip yerleşmişti. Ayrıca mahallede bâzergân olarak kayıtlı 3 haneden biri Ermeni'dir. Bu haneler Kıbrıs

adasından gelip şehir merkezinde ticaret yapmaktaydılar¹ (BOA TD nr.110, s. 96). Buna karşın Ermeniler arasında çeltikte çalışan işçilerin başında duran bir re'is vardı. Nahiyenin 8 Müslüman mahallesinde ise 202 hane, 24 mücerred (BOA TD nr.110, ss. 93-96). Müslüman nüfusunun olduğunu görülmektedir.

1525 yılında Ermenilerin nüfusu 26 hane, 3 mücerred olup, ayrıca 1 gâib kaydı vardır (BOA TD nr.450, ss. 297-298). Ermeni nüfusunda belirgin bir artış olmaz iken yaşadıkları mahalle sayısı 10'a çıkan Müslümanların nüfusu 273 hane, 104 mücerred, 46 muafa (BOA TD nr.450, ss. 291-297) ulaşmıştır.

1536 yılında, Ermeni mahallesinde vergi nüfusu yine 26 hane, 3 mücerred olarak (BOA TD nr. 177, s. 210) kalırken Müslüman vergi nüfusu 254 hane, 75 mücerred, 12 muafa (BOA TD nr. 177, ss. 207-210) gerilemiştir.

1547'de Ermenilerin nüfusunda bir azalma görülmekle birlikte, 23 nefere düşmüşlerdi ki bunların sadece 14'ü tam hane (BOA TD nr. 254, s. 313) idi. Aynı durum Müslüman mahallerde de yaşanmış, 9 mahalledeki toplam nüfus 207 nefere (BOA TD nr. 254, ss. 309-312) gerilemişti ki bunların 113'ü tam hanedir.

1572 yılında ise Ermeni nüfusu, 1547 yılında yaşanan düşüşün aksine bir artış gösterip, 26 nefere ulaştığı görülürken (23 hane, 3 mücerred) (KKA TD. nr.7 (eski nr.133/114), v.163a); mahalle sayılarında herhangi bir değişiklik olmamasına rağmen Müslüman nüfustaki azalmanın devam ettiği ve 183 haneye (KKA TD. nr.7 (eski nr.133/114), v.161b-163a) gerilediği tespit olunmaktadır.

Davudi Köyü

1521 yılında Berendi nahiyesine bağlı olan Davudi köyünün 1536 tahririnde Ayas nahiyesine bağlandığını görülmektedir. 1521 yılında köyde 15 hane 4 mücerred (BOA TD. nr. 110, ss. 102-103) Ermeni nüfusu kayda geçirilmiş olup bunlardan 2 Ermeni ailesi Şark'tan gelip köye yerleşmiştir. Köyde aynı zamanda Ermenilerle birlikte Recebli taifesine mensup 12 hane de yaşamaktaydı. 1525 tahririnde köydeki Ermeni nüfusu 23 hane, 16 mücerrede (BOA TD nr.450. s. 318) ulaşırken, köyde ikamet eden Recebli taifesinin nüfusu ise 15 hane, 11 mücerred, 1 imam olarak kayda geçirilmişti.

1536 tahririnde *Kefere-i Ermeniyan* olarak kayıtlı köydeki Ermeni nüfusu 21 nefere (19 hane, 2 mücerred) (BOA TD nr. 177, s. 212) gerilemiş, köyün Ayas nahiyesine bağlanmasından sonra köyde sakin olan Recebli taifesi ise Berendi nahiyesi sınırları içinde kalmıştır.

1536 yılındaki düşüşün aksine 1547 yılında köydeki nüfus 38 nefere (23 hane, 15 mücerred) (BOA TD nr. 254, ss. 308-309) yükselirken 1572 tahririnde 36

¹ "Kıbrıs ceziresi kâfirleridir gemi ile gelüb oturub nefis-i Ayas'da ticaret iderler imiş".

nefere (31 hane, 5 mücerred) (KKA TD. nr.7 (eski nr.133/114), v.160b-161a) gerilediği görülmektedir.

Adana Şehir Merkezi

Adana şehir merkezinde yaşayan Ermeniler, 1525 yılında *Cemâ'at-ı Kefere-i Ermeniyân*; 1536 ve 1547 yıllarında *Cemâ'at-ı Ermeniyan*; 1572 yılında ise *Mahalle-i taife-i Ermeniyân* olarak ayrı bir mahalle altında kaydedilmişlerdir. Buna karşın mahalle adı altında kaydedilen Müslümanların yaşadıkları mahalle sayısı 1525 yılında 16 iken bu sayının 1536'da 20'ye, 1547'de 24'e, 1572'de ise 27'ye ulaştığını tespit edilmektedir.

1525 yılında şehir merkezinde 515 nefer (430 hane, 30 mücerred, 55 muaf) (BOA TD. nr. 450, ss. 3-11) Müslüman; 82 nefer (75 hane, 5 mücerred, 2 pir-i fâni) (BOA TD. nr. 450, ss. 11-12) Ermeni kayda geçmiştir. Mahalleye Şark'tan 2 Ermeni ailesi gelip yerleşmiştir. 1536 yılında Ermeni vergi nüfusu 141 nefere; (90 hane, 49 mücerred, 1 pir-i fani ve 1 kürekçi Ermeni) (BOA TD. nr. 177, ss. 17-18) Müslüman nüfusu ise 939 nefere (434 hane, 174 mücerred, 316 muaf) (BOA TD. nr. 177, ss. 7-17) ulaşmıştır. Bölge çeltik üretim alanı olduğundan 2 Ermeni burada kürekçi yazılmıştır. 1547 yılında ise Ermeni vergi nüfusu 159 nefere (112 hane, 47 mücerred) (BOA TD. nr. 254, ss. 23-25) ulaşırken Müslüman vergi nüfusu 758 nefer (540 hane, 113 mücerred, 101 muaf) (BOA TD. nr. 254, ss. 13-23) gerilemiştir. Bu bilgiler sonucunda Müslüman mahalle sayısında görülen artışa rağmen nefer sayısında düşüş yaşandığı, Ermeni nefer sayısında ise artış olduğu tespit edilmektedir. Fakat 1572 yılına gelindiğinde bu durumun aksine Ermeni vergi nüfusu 157² nefere gerilerken (KKA TD. nr.7 (eski nr.133/114), v.6b-7b) Müslüman vergi nüfusu 866 nefere (KKA TD. nr. 7 (eski nr.133/114), v.1b-6b) ulaşmıştır.

1525 yılında mahallede yaşayan Ermeniler resm-i hane ve 50 akçelik cizye vergisi (her müzevvec ve mücerred) vermekle mükellef bulunuyordu (BOA TD. nr. 450, s. 12). Buna karşın 1536 yılında Ermeniler 60 akçe cizye, 50 akçe resm-i hane vergisi vermekteydiler.

En-Nahşa Kalesi

1525 tahririnde Karaisalı Nahiyesine bağlı olan En-Nahşa ve Milvan Kaleleri Ermenilerin yerleşim sahası olarak görülmektedir. Bu kalelerin yanı sıra 1536 yılında Sis Sancağı'na bağlı Pars-ı Beyt Kalesi'nin de Adana sancağına bağlanması ile nahiyede Ermenilerin meskûn olduğu kale sayısı 3'e çıkmıştır.

² Yılmaz Kurt, isimlerin altına konulan işaretlerden bu neferlerden 84'ünün evli, 62'sinin bekâr olduğunu, resm-i hane miktarına göre ise 90 evli, 67 bekâr olduğunu belirtmektedir (Kurt,1990, s. 184).

1525 yılında En-Nahşa Kalesi'nde 54 hane 17 mücerred Ermeni nüfusu yaşamaktadır (BOA TD. nr. 450, ss. 264-265). 1536 yılındaki defterde *Gebzan-ı Ermeniyân* olarak kayda alınan Ermenilerin sadece isimler yazılmış, hane ve mücerred sayıları verilmemiş, şahıs isimlerinin altına hane ve mücerred olduklarına dair bir işaret konulmamıştır. Ancak, mezkûr tarihte kalede 53 nefer Ermeni yaşadığı tespit edilmektedir (BOA TD. nr. 177, s. 231). 1547 yılında kalede yaşayan Ermenilerin nüfusunda bir değişiklik olmamış kale halkı yine 53 nefer (39 hane, 14 mücerred) olarak kayda geçmiştir (BOA TD. nr. 254, ss. 283-284). 1572 yılında ise kalede yaşayan Ermenilerin, *taife-i Zımmiyan-ı kal'a-i En-Nahşa* olarak kayda alındığını ve vergi nüfusu olarak 61 nefere (48 hane, 13 mücerred) ulaştıklarını görülmektedir (KKA TD. nr. 7 (eski nr.133/114), v.145a-b).

1525 yılında kalede yaşayan Ermeniler resm-i hane, resm-i mücerred, bad-ı heva ve arusiyye vergilerinin yanı sıra öşr-i şıra-ı bâgat vergisi ödemekteydiler. Şıra vergisi ödemeleri Ermenilerin bağıcılıkla uğraştıkları ve defterde geçen kayıttan³ ayrıca Budandı mezrasında ziraat yaptıkları görülmektedir (BOA TD. nr. 450, s. 265). Ermeniler, kale hizmetlerinde buldukları için resm-i haneden muaf olmakla birlikte,⁴ (BOA TD. nr. 450, s. 265) bu kalenin askerî önemini korumaya devam ettiğini de göstermektedir. Mezkûr tarihte Ermeniler kale hizmetlerinden dolayı resm-i haneden muaf tutulurken 1536 yılında yollar bekleyip, derbend hizmeti görüp, kale hizmetinde buldukları için avarızdan, resm-i haneden, resm-i ganemden ve cizyeden muaf tutulmuşlardır⁵ (BOA TD. nr. 177, s. 231). Fakat 1547 tahririnde “vaz olunan harac-ı şerî eda ettiklerinden sonra sayir tekâlif ve rüsûmdan muaf kayd olundular” ibaresi kale halkının cizye muafiyetinin kaldırıldığı ve tekrar cizye alınmaya başlandığını göstermekle birlikte mezkûr tarihte cizye dışındaki diğer vergilerden muafiyetleri devam etmiştir (BOA TD. nr. 254, s. 284). Kale halkının haracları kadimden 50'şer akçe iken sonra hükm-i şerif üzerine 60 akçe olmuş fakat kâtip sehviyle 50 akçe yazıldığına anlaşılması üzerine gerçek miktarın 60 akçe olduğu bildirilmiş ve halktan 60 akçe alınmaya başlanmıştır (BOA TD. nr. 254, s. 284). Üç tahrirde kale halkının hizmetleri mukabelesinde resm-i hane, resm-i ganem ve avarız gibi vergilerden muaf olduklarına dair bilgi olmasına rağmen

³ “Mezkûrler dahi Budandı mezrasında ziraat ederler”.

⁴ “Kala-i mezbûre kâfirleri daima kale-i mezbûreye hidmet ettikleri sebebden sâir reâyâ gibi resm-i hâne virmeyüb her müzevvecinden ve her mücerredden yılda ellişer Halebî akçe cizyelerin ve öşr-i şıraların virürlermiş girü âdet-i kadîme üzere cizyelerin ve öşr-i şıraların verirler defter-i köhnede mestûr olmağın ve defter-i cedide dahi vech-i meşrûh olmağın üzere kayd olundular”.

⁵ “Mezkûr Ermeniler yollar bekleyub ve derbendler hizmetun edub ve kale hidmetinde olmağın avarızdan ve resm-i ganemden ve resm-i haneden ve cizyeden mu'af ola gelmeğün giru ber-karar evvel mu'af kayd olunalar”.

1572 yılındaki defterde muafiyet durumlarının devam ettiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu durumun ise kalenin askerî önemini kaybettiğinden kaynaklanıyor olması ihtimal dâhilindedir.

Milvan Kalesi

“Milvan Kalesi’nde 1525 yılında 24 hane, 8 mücerred Ermeni ikamet etmekteydi (BOA TD. nr. 450, ss. 265-266). 1536 yılında cema’at-ı Gebran-ı Ermeniyan olarak kaydedilen Ermenilerin hane ve mücerred sayıları verilmemiş sadece şahıs isimleri yazılmıştır. Bu tarihte kalede 33 nefer Ermeni yaşamaktadır. Elimizdeki bilgiler dâhilinde 1525’ten 1536 yılına kadar geçen süre zarfında Ermeni nüfusunda önemli bir değişme olmadığı tespit edilmektedir. Ancak 1547 yılında kaledeki Ermenilerin nüfusu 63 nefere (41 hane, 22 mücerred) ulaşmıştır” (BOA TD. nr. 254, ss. 251-252). Bununla birlikte 1572 yılında ise *taife-i Gebran-ı kal’a-i Milvan* şeklinde kaydedilen Ermenilerin nüfusu 75 nefere (70 hane, 5 mücerred) ulaştığı görülmektedir (KKA TD. nr. 7 (eski nr.133/114),v.127a-127b).

1525 yılında kalede yaşayan Ermeniler, En-Nahşa Kalesi’nde yaşayan Ermeniler gibi resm-i hane, resm-i mücerred, bad-ı heva ve arusiyye vergilerinin yanı sıra öşr-i şıra-ı bâgat vergisi ödemekteydiler. Fakat kale halkı kaleye yaptıkları hizmetlerden dolayı resm-i hane vergisinden muaf tutulmuşlardı (BOA TD. nr. 450, s. 266). 1547 yılında En-Nahşa Kalesi’ndeki durum burada da karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki, kale halkının haracları kadimden ellişer akçe iken sonra hükm-i şerif üzerine 60 akçe olmuş fakat kâtip sehviyle 50 akçe yazıldığı anlaşılmaması üzerine gerçek miktarın 60 akçe olduğu bildirilmiş ve halktan 60 akçe alınmaya başlanmıştır (BOA TD. nr. 254, s. 252). İlk tahrirde Ermenilerin kalede yaptıkları hizmetlerden dolayı resm-i haneden muaf olmalarına rağmen sonraki tahrirlerde bu muafiyet durumunun devam ettiğine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Parsi Beyt Kalesi

1519 ve 1525 yıllarında Sis sancağına bağlı olup 1536 tahririnde Adana Sancağı’na bağlanan kalede mezkûr tarihte 62 nefer Ermeni yaşamaktaydı (BOA TD. nr. 177, s. 230). 1547 yılındaki tahrirde ise kalede yaşayan Ermenilerin nüfusu 95 nefere (59 hane, 36 mücerred) ulaşmıştı (BOA TD. nr. 254, ss. 250-251). 1572 yılındaki kayıtlarda En-Nahşa ve Milvan Kalelerinde olduğu burada da Ermeniler *taife-i Gebran-ı kal’a-i Pars-ı Beyt* şeklinde kayıt altına alınmışlardır. Ancak kalede yaşayan Ermeni nüfusunun bu tarihte 84 nefere (37 hane, 29 mücerred) gerilediği görülmektedir (KKA TD. nr. 7 (eski nr.133/114),v.127a).

1547 tahririnde diğer iki kalede olduğu gibi bu kale halkının da haracları kadimden 50’şer akçe iken sonra hükm-i şerif üzerine 60 akçe olmuş fakat kâtip

sehviyle 50 akçe yazıldığıının anlaşılması üzerine gerçek miktarın 60 akçe olduğu bildirilmiş ve halktan 60 akçe alınmaya başlanmıştır (BOA TD. nr. 254, s. 251).

Tablo 1. XVI. Yüzyılda Adana Sancağında Ermeni ve Müslüman Vergi Nüfusu

ADANA										
TOPLAM NÜFUS										
MÜSLÜMAN						ERMENİ				
YIL	Nefer	Hane	Mücerred	Muaf	Nüfus Oranları	Nefer	Hane	Mücerred	Muaf	Nüfus Oranları
1521	1819	1668	111	0	97,38%	49	44	5	0	2,62%
1525	17528	11060	5457	676	98,57%	254	202	49	3	1,43%
1536	19268	12093	5488	1562	98,27%	339	277	60	2	1,73%
1547	17925	13379	3926	426	97,65%	431	288	143	0	2,35%
1572	20669	14607	3153	0	97,91%	441	299	138	0	2,09%

1521 yılına ait defterde sadece Kınık ve Berendi nahiyelerinin bulunması hasebiyle sadece iki nahiyeye üzerinden değerlendirme yaparken, 1525 yılından itibaren defterlerin tam olması nedeniyle Adana Sancağı'nı bütünüyle değerlendirmek mümkün olmuştur. Tablodaki veriler incelendiğinde XVI. yüzyılda Adana yaşayan nüfusun çoğunluğunu Türk-Müslüman unsurların oluşturduğu görülmektedir. Müslümanlar vergi nüfusunun %97,96'lık bir oranı oluştururken Ermeniler %2,04'lik oranı kapsamaktadır. Sancakta yaşayan Ermeni nüfusunda yüzyıl içerisinde belirgin bir artış olmamasına karşın bölgeye gelen konar-göçer Türkmenlerle Müslüman nüfusta önemli bir artış yaşanmıştır.

Tarsus Sancağı'nda Ermeni Nüfus

Tarsus Sancağı, Çukurova bölgesinin fethini takip eden 1519 tarihli ilk tahrirde yer almakla birlikte bu sancağın 1525, 1530, 1544, 1572 yıllarında da tahriri yapılmıştır. Defterlerde Tarsus Sancağı'nın eksiksiz olarak yer almasından dolayı mezkûr tarihlerde sancağın vergi nüfusunu tespit etmek mümkün olmaktadır. 1519 yılında Tarsus Sancağı, Tarsus merkez, Tarsus, Kusun, Ulaş nahiyelerinden müteşekkildir ve daha sonra Küştemür nahiyesinin dâhil olması ile sancak sayısı dörde çıkmıştır.

Yukarıda belirtilen tahrir kayıtlarına göre sancakta XVI. yüzyılda konargöçer Türkmenlerden başka genellikle şehir merkezi ve kalelerde ikamet eden Müslüman ve gayrimüslim nüfusun bulunduğu görülmektedir.

Tarsus Şehir Merkezi

1519 yılında Tarsus şehir merkezinde 1 Ermeni mahallesine karşı 24 Müslüman mahallesi bulunmaktadır. 1525 tarihinde ise Ermeniler *cema'at-ı kefer-i Ermeniyân der nefis-i Tarsus* şeklinde kaydedilmiş, Müslüman mahalle sayılarında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Buna karşın 1530 yılında Müslüman mahalle sayısı 22'ye, 1544 yılında ise 21'e düşmekle birlikte Ermeniler yine bir cema'at altında yazılmışlardır. 1572 yılındaki defterde ise Ermeniler *taife-i Ermeniyân* olarak kayıt altına alınmış, Müslüman mahalle sayısında ise herhangi bir değişme gözlenmemiştir.

1519 yılında mahallelerde 395 hane, 63 mücerred (BOA TD. nr. 69, ss. 274-287) Müslüman; 13 hane Ermeni nüfusu kayda geçirilmiştir (BOA TD. nr. 69, s. 287). 1525 yılında şehir merkezinde 8 hane, 4 mücerred, 2 kürekçi Ermeni; 509 hane, 145 mücerred, 38 muaf Ermeni bulunmaktaydı (BOA TD. nr.450, ss. 493-504). Bu bilgilere göre bu süre zarfında Ermeni nüfusunda belirgin bir artış gözlenmezken Müslüman nüfusunda bir artışın yaşandığı tespit edilmektedir. 1530 tahririnde ise 12 hane, 2 mücerred Ermeni: 371 hane, 133 mücerred, 84 muaf (BOA TD. nr. 969, ss. 404-415) bulunan şehir merkezinde Ermeni vergi nüfusu aynı kalırken, Müslüman vergi nüfusunda gerileme yaşandığı gözlenmektedir. 1544 yılında mahallelerin dışında 9 hane Müslüman dışarıdan göç ederek *cema'at-ı gariban* olarak şehir merkezine yerleşip Müslüman vergi nüfusu 578 hane, 52 mücerred, 87 muafa ulaşırken, Ermeni nüfusu 27 nefere yükselmiştir (BOA TD. nr.229, ss. 27-40). 1572 yılında ise Ermenilerin nüfusu 37 haneye ulaşmıştır ki (KKA TD. nr.186 (eski nr.137/134), v.9a) bu artışa Şarktan 5, Pars-ı Beyt kalesinde de 1 ailenin gelip yerleşmesi etkili olmuştur. Mıgırdıç adlı şahsın altında Gürcü ibaresi bulunmaktadır. Buna karşın Müslüman nüfus 661 nefere (567 hane, 40 mücerred, 54 muaf) gerilemiştir (KKA TD. nr.186 (eski nr.137/134), v.5b-9a). Müslüman vergi nüfustaki gerilemeye rağmen şehir merkezine gelip yerleşen cema'at-ı garibanların sayısı 18'dir.

1519 yılında Tarsus şehir merkezinde yaşayan Ermeniler nevrızda ödedikleri 80 akçelik resm-i hane vergisinden başka 50 akçelik ispenç vergisini ödemekle mükellef bulunuyorlardı⁶ (BOA TD. nr. 69, s. 287). 1525 yılında da Ermeniler ödemekte mükellef oldukları bu vergileri ödemeye devam etmişlerdir. Bölge çeltik üretiminin yapıldığı bir alan olması hasebiyle mahalleden 1525 yılında 2, 1544 yılında ise 3 kişinin çeltik üretiminin yapıldığı nehirlerde kürekçilik

⁶ “Zikrolunan kâfirler nevrızda her müzevvecine Haleb akçesiyle seksen akçe resm-i hane ve her müzevvec ve mücerrede ellışer akçe ispenç viregeldükleri sebebden giri evvel üzere defter-i cedide kayd olundu”.

yaptığı isimlerin yanındaki kayıtlardan anlaşılmaktadır (BOA TD. nr.450, s. 504; BOA TD. nr.229, s. 40).

Külek Kalesi

Kusun nahiyesine bağlı kalenin merkezindeki Evvel Mahallesi'nde 149 hane, 39 mücerred Ermeni yaşamaktaydı (BOA TD. nr. 69, ss. 515-518). 1525 yılında kalede yaşayan Ermeni nüfusu 166 hane, 54 mücerrede ulaşmıştır (BOA TD. nr.450, ss. 708-710). Yalnız kale halkından 6 hane, 2 mücerred kale hizmetinden feragat ederek taşrada yazılmışlardır (BOA TD. nr.450, s. 712). 1519 yılında kalede Müslüman nüfusa rastlanmazken bu tahrirde 9 hane, 8 mücerred Müslüman kaleye yerleşmiştir (BOA TD. nr.450, s. 708). 1530 yılında ise kalede 165 hane 50 mücerred Ermeni yaşamaktaydı (BOA TD. nr. 969, ss. 614-616). Ayrıca 1525 yılında kaleden ayrılan ve taşrada yaşamaya başlayan Ermeniler, bu tahrirde 8 hane olarak kaydedilmiştir (BOA TD. nr. 969, s. 617). 1525 yılında kaleye yerleşen Müslümanlar bu tarihte 11 hane, 5 mücerred olarak kayda geçmiştir. Ermeniler gibi kalede yaşayan 3 Müslüman hanesi de kale hizmetinden feragat ederek taşrada yaşamaya başlamışlardır (BOA TD. nr. 969, s. 617). 1544 yılında kalede yaşayan Ermeniler *cema'at-ı Gebran* şeklinde kaydedilmiş, kalede yaşayanların hane ve mücerred sayıları verilmemiş sadece şahıs isimleri yazılmıştır. Mezkûr tarihte kalede 246 nefer Ermeni yaşarken (BOA TD. nr.229, ss. 284-287); Müslümanların nüfusu 33 nefere ulaşmıştır (BOA TD. nr.229, ss. 283-284). Kalede yaşayan Ermeni ve Müslümanlardan 2 hane, 4 mücerred kaledeki hizmetlerinden feragat ederek Akpınar mezraasına yerleşmişlerdir (BOA TD. nr. ss. 288-289). 1572 yılında kalede yaşayan Ermenilerin nüfusu 218 haneye gerilerken, Müslümanların nüfusu 50 nefere ulaşmıştır (KKA TD. nr.186 (eski nr.137/134), v.116a-117b). Kaledeki bu hizmetlerden feragat ederek Akpınar mezrasına yerleşen Müslüman ve Ermenilerin sayısı ise 54 nefere ulaşmıştır. Kaledeki Ermeni nüfusundaki azalmanın nedeni birçok Ermeni'nin kaleden ayrılıp etraftaki üretim bölgelerine yerleşmeleridir.

1519 yılında Ermeniler, kaleyi muhafaza ettikleri için cizye ve resm-i duhandan muaf tutulmuşlardır⁷ (BOA TD. nr. 69, s. 518). 1525 ve 1530 yılında bu muafiyet durumları devam ederken 1544 yılında kalede yaşayan Ermenilerin ve

⁷ “Gülek Bac-ı Nizamnamesinde: “ve kal'a-i mezbûre kâfirleri ise kadîm emr-i ferman ile bu...ve kale-i mezbure muhafazası için ve zikr olunan bac'a muavenet ettikleri için mu'aflar olub cizye ve resm-i dühan vermeyüb ellerinde salatın-i maziyeden menşûrları vardır. Haliya hizmetleri mukabelesinde cizye ve resm-i dühan vaz' olunmayub defter-i cedide mu'af kayd olunalar. Bâc-ı tarîk-i mezkûr hassa-i padişahiye kayd olunub bağlarının öşrü, Tarsus sancağı beğine has kayd olundu. Ve ahali-i mezbûre şimdiye değin edegeldükleri hizmetlerin gerü kemakân eda eyleyeler”.

Müslümanların kalede yaptıkları birtakım hizmetleri gereği gibi yerine getirdikleri takdirde rüsûmdan, avarızdan ve haracdan muafiyetlerinin devam edeceği bildirilmektedir⁸ (BOA TD. nr.229, s. 287). 1572 yılında ise Ermenilerin bu vergilerden muaf olmaya devam etmeleri kalenin askerî ve stratejik önemini korumaya devam ettiğini de göstermektedir. Ayrıca, Ermenilerin ödedikleri şıra ve bağat vergisinden kale halkının bağıcılıkla uğraştıkları görülmektedir.

Namrun ve Babarun Kaleleri

Namrun ve Babarun Kalelerinin 1519 tahririnde Ulaş nahiyesine bağlı ve Ermenilerin yerleşim sahaları olduğu görülmektedir. Fakat 1525 yılında Babarun Kalesi harab olmuş ve burada yaşayan halk Namrun Kalesi halkı ile beraber yaşamaya başlamıştır.

1519 yılında Namrun Kalesi'nde⁹ (Çıplak, 1968, s. 316) 29 hane, 5 mücerred; Babarun Harab Kalesi'nde 6 hane Ermeni bulunmaktaydı (BOA TD. nr. 69, s. 604). 1525 yılında Babarun Kalesi'nin harap olmasından sonra burada yaşayan halkın Namrun Kalesi'nde yaşamaya başlaması ile kale halkının nüfusu 39 hane, 10 mücerred olmuştur (BOA TD. nr.450, ss. 788-789). 1530 yılında kaledeki Ermeni nüfusu 31 hane, 8 mücerrede gerilemekle birlikte (BOA TD. nr. 969, ss. 660-661). 1544 yılında bu sayı tekrar 38 hane 7 mücerrede ulaşmıştır (BOA TD. nr.229, ss. 397-398). Önceki tahrirlerde kalede Müslümanlara rastlanmazken bu tahrirde kalede 4 hane Müslüman kalede ikamet etmeye başlamıştı (BOA TD. nr.229, s. 398). 1572 yılında ise kalede 40 nefer (34 hane, 6 mücerred) Ermeni vergi nüfusu tespit edilirken (KKA TD. nr.186 (eski nr.137/134), v.166a) kalede yaşamaya başlayan Müslümanların nüfusu 15 haneye ulaşmış olup, bunlar kalede yaptıkları hizmetlerden feragat

⁸ “Zikrolunan kal'ada sâkin olan bazı Müslümanlar ve Ermeniler bâc-ı muâvenetde vesâir hıfz ve hirasetde olan hizmetleri mukabelesinde rüsûmdan ve avârırdan ve haracdan vesâir tekâlif-i örfiyyeden muaf ve müsellemler olmak emr olunub defter-i cedide ketb oluna ki...mezbûrlar dahi yollar bekleyüb ve bâc hizmetlerinde olub ve kal'a hıfzında vazife fevt etmeyüb hizmetlerinde müsâmahaları olmadıktan sonra vech-i meşrûh üzere muaf ve müsellemler olalar deyü defter-i atfekte mukayyed olub hâliyâ kitâbet olundukda kal'a-i mezbûrda sâkin olanlar yazılıb âsitâne-i saâdetime arz olundukda girü kemâkân mukarrer buyurulmağın defter-i cedide vech-i meşrûh üzere muaf kayd olundular”.

⁹ “Namrun kalesi, Tarsus-Ulukışla yolunun 37 km'sinde batıda şehrin en yüksek noktasında yapılmıştır ve kalenin XI. yüzyılda Ermeniler tarafından yaptırılmış olduğu söylenir”.

ederek kalede ikamet etmeye devam etmişlerdir¹⁰ (KKA TD. nr.186 (eski nr.137/134), v.166a).

1519 yılında iki kalede yaşayan halk da yaptıkları hisar hizmetlerinden dolayı resm-i haneden muaf tutulup, cizye vergilerini ödemeye devam etmişlerdir¹¹ (BOA TD. nr. 69, s. 604). 1525 yılında da Ermeniler yaptıkları hizmetler mukabelesinde resm-i hane vergisinden muaf tutulurken 1530 yılından itibaren muafiyetlerinin devam ettiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır ki bu durum kalenin askeri ve stratejik olarak önemini kaybetmesinden kaynaklanıyor olmalıdır. Aynı zamanda kalede yaşayan Ermeni nüfusundaki azalmanın bu durumun bir neticesi olduğu ihtimal dâhilindedir. Kale halkı ayrıca Karaçeşme, Sıracalu? ve Temürtaş mezarlarında bağcılık ve ziraat ile uğraşmışlardır.

Sınab Kalesi

1519 kayıtlarında rastlanmayan ancak 1525 tahririnde tespit edilen kalede *cema'at-ı Sınab-ı Gebran-ı Ermeni* başlığı altında 5 hane, 2 mücerred Ermeni bulunuyordu (BOA TD. nr.450, s. 568). 1530 yılında kalede 7 hane, 1 mücerred Ermeni yaşamakla birlikte (BOA TD. nr.969, s. 515) bu sayı 1544 yılında 8 hane 3 mücerrede ulaşmıştır (BOA TD. nr.229, s. 64). Kalede ayrıca *Cema'at-ı Müslüman böke* olarak kaydedilen ve Müslümanlığı kabul ettikleri tespit edilen 9 hane, 4 mücerred yaşamaktaydı¹² (BOA TD. nr.229, s. 12). 1572 yılında defterde *taife-i Ermeniyan kal'a-i Sınab der mezra-i diğer Sınab* kaydı olmasına rağmen bunun altında Ermeni haneleri yoktur. Mezkûr tarihte kalede daha önce Müslüman olmuş 9 hane, 4 mücerred kaydedilmiştir (KKA TD. nr.186 (eski nr.137/134), v.18b). Bu süre zarfında kalede yaşayan halkın aynı zamanda Sınab mezrasında zirai faaliyetlere devam ettiklerini görülmektedir.

¹⁰ “Cema'at-ı Müslüman ki kal'a hidmetinden feragat edüb giru kal'a-i mezbûrede mütetekkinlerdir”.

¹¹ “Zikrolunan kala-i Namrun ve Babarun kafirleri daima hisar hidmet itdükleri ecilden resm-i hane virmeyüb her müzevvedden ve mücerredden Nevruz-ı Sultanide ellişer Haleb akçesi cizye viregeldükleri sebebden defter-i cedide girü ol vech üzere kayd olunub cizyeleri padişah-ı alem .. has kayd olundu”.

¹² “Cemâat-ı Müslüman böke sâbikan zımmîler olup Sınab kal'asında sâkin imiş”.

Tablo 2. XVI. Yüzyılda Tarsus Sancağı'nda Ermeni ve Müslüman Vergi Nüfusu

TARSUS										
TOPLAM NÜFUSU										
MÜSLÜMAN						ERMENİ				
YIL	Nefer	Hane	Mücerred	Mu'af	Nüfus Oranları	Nefer	Hane	Mücerred	Muaf	Nüfus Oranları
1519	8046	6819	1063	4	97,09%	241	197	44	0	2,91%
1525	12881	10716	3807	334	97,72%	301	224	72	2	2,28%
1530	9602	6772	2215	606	97,13%	284	223	61	0	2,87%
1544	16051	11910	2513	1143	97,99%	329	319	10	0	2,01%
1572	18553	12270	3568	1303	98,43%	295	289	6	0	1,57%

Yukarıda verilen tablo incelendiğinde XVI. yüzyılda Tarsus Sancağı'nın nüfus bakımından Türk-Müslüman nüfusun hâkim olduğu bir sancak olduğu görülmektedir. Sancakta Müslümanlar vergi nüfusunun %97,67'lik oranını oluştururken Ermeniler %2,33'lük bir oranını kapsamışlardır. Bölgeye gelmeye devam eden konar-göçer Türkmenlerle sancaktaki Müslüman nüfus artarken, Ermenilerin ikamet ettikleri kalelerin harap olması veya zamanla askerî ve stratejik önemlerini kaybetmeleri nedeniyle başka yerleşim yerlerine gitmeleri sonucu Ermeni nüfusunda bir azalma yaşanmıştır. Sancakta yaşayan Ermeniler şehir merkezinde ve kalelerde ikamet ederken Türk nüfus ise şehir merkezinin dışında daha çok cemaat hâlinde yaşamaya devam etmişlerdir.

Sis Sancağı

Sis Sancağı, Osmanlıların bölgeye hâkimiyetini müteakiben, 1519 yılında yapılan ilk tahrirde yer almakla birlikte, sancağın 1525, 1530, 1536 ve 1572 yıllarında da tahrirleri yapılmıştır. Mezkûr tarihlerdeki tahrir kayıtlarına göre bölgede konargöçer Türkmenlerden başka şehir merkezi ve kalelerde ikamet eden Müslüman ve gayrimüslim nüfus bulunmaktaydı. Bölgede kırsal yerleşim birimlerine dair kayıtlara yer verilmemesi, bölgenin daha çok konargöçer nüfusa barınaklık etmesinden kaynaklanıyordu. Bu bağlamda sancağın, şehir merkezi, konar-göçer cemaatler ve Ermenilerin meskûn olduğu kalelerden müteşekkil olduğu tespit edilmektedir.

Sis Ermeni Mahallesi

Küçük Ermeni Krallığı'na başkentlik yapan Sis şehrinin merkezinde 1519 yılında bir Ermeni, dört Müslüman mahallesi bulunuyordu. Mezkûr yılda bir mahalle altında kaydedilen Ermeniler, 1525 yılında *cema'at-ı Gebran-ı Ermeniyân der nefsi Sis* olarak kayıt altına alınmışlardı. Buna karşın 1530,

1536 ve 1572 yıllarında ise Ermenilerin *cema'at-ı Ermeniyan* başlığı altında Falcı Keşiş, Köşek, Pulur, Aydın/Aytın adlı 4 mahallede yazıldıkları görülmektedir. Bununla birlikte Müslümanlar, yine 4 mahallede yaşamaya devam etmişlerdir.

1519 yılında şehir merkezinde 177 hane, 66 mücerred Ermeni (BOA TD. nr.69, ss. 669-672); 90 hane, 43 mücerred Müslüman yaşamaktaydı (BOA TD. nr.69, ss. 666-668). 1525 yılında Ermeni nüfusu 179 hane, 72 mücerrede (BOA TD. nr.450, ss. 841-844); Müslüman vergi nüfusu ise 133 hane, 46 mücerred, 5 muafa ulaşmıştır (BOA TD. nr.450, ss. 839-841). 1530 yılında ise Ermenilerin 4 ayrı mahallede yaşamaya başlaması ile birlikte, Falcı Keşiş Mahallesi'nde 55 hane, 13 mücerred; Köşek Mahallesi'nde 57 hane, 19 mücerred; Aydın/AYTIN Mahallesi'nde 33 hane, 6 mücerred; Pulur Mahallesi'nde ise 27 hane, 5 mücerred olmak üzere 4 mahallede toplam 172 hane, 43 mücerred Ermeni kayıt altına alınmıştı (BOA TD. nr.969, ss. 705-708). Mezkûr tarihte şehir merkezindeki Müslüman nüfusu ise 139 hane, 65 mücerred, 15 muâfa ulaşmıştır (BOA TD. nr.969, ss. 702-705). 1536 yılında Falcı Keşiş Mahallesi'nde 61 hane, 20 mücerred; Köşek Mahallesi'nde 80 hane, 21 mücerred; Pulur Mahallesi'nde 25 hane, 16 mücerred; Aydın/Aytın Mahallesi'nde 35 hane, 17 mücerred olmak üzere toplam Ermeni nüfusu 201 hane, 74 mücerrede, (BOA TD. nr.178, ss. 9-12) Müslüman vergi nüfus ise 209 hane, 52 mücerrede ulaşmıştır (BOA TD. nr.178, ss. 7-9). 1572 yılına gelindiğinde ise Falcı Keşiş Mahallesi'nde 88 hane, 19 mücerred; Köşk Mahallesi'nde 104 hane, 38 mücerred; Pulur Mahallesi'nde 20 hane, 3 mücerred; Antin Mahallesi'nde 81 hane, 12 mücerred olmak üzere toplam Ermeni nüfusu 293 hane, 72 mücerred olurken (KKA TD. nr. 176 (eski nr.164/150), v.12b-14b) 4 Müslüman mahallesinde yaşayan Müslüman nüfus ise 278 nefere ulaşmıştır (KKA TD. nr.176 (eski nr.164/150), v.11b-12b).

1519 yılında Ermeniler hane başına yılda Haleb akçesi ile 132'şer akçe resm-i hane vergisinin yanı sıra her müzevvec ve mücerred 50'şer akçe cizye vergisini ödemekle mükellef bulunuyordu¹³ (BOA TD. nr.69, s. 669).

1525 yılında ise Ermeni arasında tespit edilen sıracacı, neccar, koyuncu, bağçeci gibi meslek sahipleri mahalledeki iktisadi durumun mekânsal bir yapıya sahip olmaya başlaması ile ilgili olmalıdır.

¹³ “Mezkûr Ermeni kâfirlerinin her müzevvecinden yılda otuz ikişer Halebî akçe resm-i hane kayd olunmuşdur. Altmış altı akçesin Nevruz-ı Sultani de ve altmış altı akçesin ilk güz ayının evvelinde viregeldükleri ecilden girü ol vech üzere mukarrer kılınub kayd olundu ve her müzevvec ve mücerred nevrüzde ellişer Halebî akçe cizye virürler imiş girü vech-i meşrûh üzere defter-i cedide sebt olunub cizyeleri padişahî âlem penahi has kayd olundu”.

Feke Kalesi

1519 yılında kalede 108 hane, 40 mücerred Ermeni yaşamaktaydı (BOA TD. nr.69, ss. 740-742). Bu rakam 1525 yılında 157 hane, 66 mücerrede ulaşırken (BOA TD. nr.450 ss. 889-892) 1530 yılında 123 hane, 54 mücerrede gerilediği görülmektedir (BOA TD. nr.969 ss. 769-771). Ancak, 1536 yılında kalede yaşayan Ermenilerin Kara Kilise mezrasındakilerle beraber yazılması birlikte bu sayı 123 hane, 86 mücerrede ulaşmıştır (BOA TD. nr.178, ss. 48-49). Bu durum, kalede yaşayan Ermenilerin kaleden etraftaki tarımsal alanlara doğru bir geçiş yaptıklarını göstermektedir. 1572 yılında ise *taife-i zımmiyan* olarak kayıtlı Ermenilerin nüfusu Kara Kilise mezrası ile birlikte 209 hane, 62 mücerrede ulaşmıştır (KKA TD. nr.176 (eski nr.164/150), v.35a-36a).

1519 ve 1525 yıllarında kaledeki Ermenilerin hane başına yılda Haleb akçesi ile 132'şer akçe resm-i hane vergisinin yanı sıra 50'şer akçe cizye vergisini ödemekle mükellef olmakla birlikte (BOA TD. nr.69, s. 742; BOA TD. nr.450 s. 892) 1530 yılından itibaren yılda 53'şer Osmanî akçesi ile resm-i hane, 48'şer akçe cizye vergisini vermekle mükellef oldukları görülmektedir¹⁴ (BOA TD. nr.969 s. 771). Bunun yanı sıra Ermeniler bağcılıkla uğraşp karşılığında öşr-i bağat vergisi vermekteydiler. Ayrıca 1519 yılında kalede 60 sof dükkânı¹⁵, iki cenderehane ve bir de boyahane bulunmaktaydı (BOA TD. nr.69, s. 742). Kaledeki sof dükkânları, boyahane, değirmen gibi üretim mekânlarının mevcudiyeti kaledeki iktisadi durumun gelişmişliği ile ilgili olmalıdır. 1572 yılında ise kaledeki Ermenilerin ödedikleri hinta, şa'ir, haracü'l kürüm (bağ haracı), resm-i nahl (kovan vergisi), resm-i ma'zû (keçi vergisi) gibi vergilerden mezraada ekip biçip bunun yanı sıra bağcılık, arıcılık ve hayvancılık yaptıkları anlaşılmaktadır (KKA TD. nr.176 (eski nr.164/150), v.36a).

Anavarza Kalesi

1519 yılında kalede 36 hane, 8 mücerred Ermeni kayda geçirilmişti (BOA TD. nr.69, s. 743). Fakat 1525 ve 1530 yıllarında kaledeki Ermeni nüfusunda belirgin bir artış olmamış, 1525 yılında 32 hane, 10 mücerred; (BOA TD.

¹⁴ “Zikrolunan Feke kâfirlerinin her müzevvecinden yılda elli üçer Osmanî resm-i hane deyü Sis sancağı beğine hasıl kayd olunmuş tafsil Nevruz-ı Sultani'de ve tafsil ilk güz ayının evvelinde verirler ve her müzevvec ve mücerredlerinden nevruzda kırk sekiz akçe cizye verirler”.

¹⁵ Yusuf Halaçoğlu (Halaçoğlu, 1979, s. 830) kalede 60 soku dükkânı olduğunu bildirmesine rağmen Yılmaz Kurt (Kurt, 1990, s. 288) gerek soku dükkânları için verilmiş olan rakamın büyüklüğünden gerek defterdeki bilgilerin hep birlikte incelenmesinden bunun bulgur ve döğme (yarma) yapılan soku dükkânı olmayıp sofî (sofçu) dükkânı olarak düşünülmesini, boyahane ve cenderehanenin bulunduğu bir yerde sofçu dükkânlarının bulunmasının daha doğru olacağını bildirmektedir.

nr.893-894) 1530 yılında ise 28 hane, 14 mücerred kayıt altına alınmıştı (BOA TD. nr.969, s. 765). Bu rakamlar, 1536 yılında 25 hane, 20 mücerrede ulaşmış olmakla birlikte (BOA TD. nr.178, ss. 22-23) 1572 yılında 15 hane, 2 mücerrede gerileyerek nüfusta önemli bir azalma olmuştur (KKA TD. nr.176 (eski nr.164/150), v.21a). Anavarza ve diğer kalelerdeki nüfusun gerilemesi veya durağanlığı, kalede yaşayan halkın zaman içerisinde başka bölgelere yaptıkları göçlerle açıklanabilir. Keza, 1544 ve 1584 tarihli Kayseri tahrir defterlerinde (BOA TD nr.976, ss. 22-23; TKA TD nr.108 (eski nr.295/136), v.35b-37a) şehir merkezinde Sis'den gelen ve *cema'at-ı Ermeniyan Sisan* şeklinde kaydedilen Ermenilerin bulunması bu duruma bir örnek niteliği taşımaktadır.

1519 ve 1525 yıllarında kalede yaşayan Ermeniler hane başına yılda Haleb akçesi ile 132'şer akçe resm-i hane vergisinin yanı sıra 50'şer akçe cizye vergisini ödemektedirler. Aynı zamanda mezkûr tarihlerden itibaren Ravza Burcu mezraasında ziraat yapan halk öşürlerini de ödemektedirler.

Küpdere Kalesi

1519 yılında kalede 57 hane, 7 mücerred Ermeni kayıtlıdır (BOA TD. nr.69, ss. 744-45). 1525 yılında 52 hane, 17 mücerred (BOA TD. nr.450, ss. 892-93) olan kale nüfusu 1530 yılında 59 hane, 8 mücerred olarak kalmıştır (BOA TD. nr. 969, ss. 768-769). Bu rakam 1536 yılında 70 hane, 21 mücerrede ulaşmakla birlikte (BOA TD. nr.178, ss. 19-20) 1572 yılında belirgin bir artış olmamış ve nüfus 74 hane, 16 mücerred olarak kalmıştır (KKA TD. nr.176 (eski nr.164/150), v.19a-b).

1519 ve 1525 yıllarında kalede yaşayan Ermeniler hane başına yılda Haleb akçesi ile 132'şer akçe resm-i hane vergisinin yanı sıra 50'şer akçe cizye vergisini ödemekle mükellef bulunuyorlardı (BOA TD. nr.69, s. 746; BOA TD. nr.450, s. 893). Aynı zamanda kale halkı Buladan mezrasında ekip biçip, bağcılık gibi tarımsal faaliyetlerine devam ederek karşılığında hınta, şıra ve bağat vergilerini ödemişlerdir. Mezrada ayrıca bir de değirmen vardır.

Lemberd Kalesi

1519 yılında kalede 110 hane, 7 mücerred Ermeni vardır (BOA TD. nr.69, ss. 746-748). Bu rakam 1525 yılında 102 hane, 36 mücerrede (BOA TD. nr.450, ss. 887-88); 1530 yılında 89 hane, 55 mücerrede (BOA TD. nr.969, s. 765); 1536 yılında ise 121 hane, 79 mücerrede (BOA TD. nr.178, ss. 17-18) ulaşırken 1572 yılına gelindiğinde 140 hane, 22 mücerred olarak kaydedilen rakam nüfusta bir gerileme yaşanmaya başladığını göstermektedir (KKA TD. nr.176 (eski nr.164/150), v.17b-18b).

1519 ve 1525 yıllarında kalede yaşayan Ermeniler hane başına yılda Haleb akçesi ile 132'şer akçe resm-i hane vergisinin yanı sıra 50'şer akçe cizye

vergisini ödemektedirler (BOA TD. nr.69, s. 749; BOA TD. nr.450, s. 889). Günasun Mezraası kale halkının ekinliğı olarak kullanılmış, aynı zamanda halk burada bağıcılık da yapmıştır. 1572 yılında ise bād-ı heva vergisi ile beraber alınan dekâkîn-ı sofçıyan vergisinden kale halkının sof işi ile meşgul olduklarını anlaşılmaktadır (KKA TD. nr.176 (eski nr.164/150), v.18b).

Parsi Beyt Kalesi

1519 ve 1525 tahrirlerinde Sis Sancağı'na bağılı olan ve 1525 tahririnden sonra Adana Sancağı'na bağılandığı tespit olunan kalede, 1519 yılında 59 hane, 1 mücerred Ermeni ikamet etmekteydi (BOA TD. nr.69, ss. 749-50). Bu rakam 1525 yılında 53 hane, 15 mücerrede ulaşmıştır (BOA TD. nr.450, ss. 866-67).

Ermeniler kalede yaptıkları hisar hizmetinden dolayı resm-i hane vergisinden muaf tutulmuşlardı. Buna karşın Ermenilerden her müzevvec ve mücerred yılda 50'şer Haleb akçesi ödemeye devam etmişlerdir¹⁶ (BOA TD. nr.69, s. 750). Diğer üç kalede yaşayan Ermenilerin muafiyetleri olmamasına rağmen, bu kale halkının hizmetleri neticesindeki muafiyet durumları, kalenin hâlâ askerî ve stratejik olarak önemini koruduğunu göstermektedir.

Tablo 3. XVI. Yüzyılda Sis Sancağı'nda Ermeni ve Müslüman Vergi Nüfusu

SİS										
TOPLAM NÜFUS										
MÜSLÜMAN						ERMENİ				
YIL	Nefer	Hane	Mücerred	Muaf	Nüfus Oranları	Nefer	Hane	Mücerred	Muaf	Nüfus Oranları
1519	2129	1730	331	30	75,85%	678	547	129	0	24,15%
1525	4215	2781	1034	342	85,58%	828	575	216	0	16,42%
1530	4421	2882	1110	408	87,23%	647	471	174	0	12,77%
1536	5074	3222	1311	518	86,03%	824	540	280	0	13,97%
1572	4747	3166	1011	290	84,02%	903	728	174	0	16,98%

Tablodaki veriler incelendiğinde XVI. yüzyılda Sis Sancağı'nda nüfusun çoğunluğunu Türk-Müslüman unsurların oluşturduğu görülmektedir. Müslümanlar, vergi nüfusunun %83,34'lik oranını oluştururken, Ermeniler

¹⁶ “Zikrolunan kâfirler daima hisar hidmetinde oldukları ecilden resm-i hane virmeyüb her müzevvecden ve mücerredden Nevrûz-ı Sultanî'de ellişer Halebî akçesi cizye viregeldükleri sebebden defter-i cedide vech-i meşrûh üzerine kayd olunub mukarrer kılındı ve cizyeleri hassa-i padişahı kayd olundu”.

%16,66'lık bir oranı Ermeniler kapsamaktaydılar. Adana ve Tarsus sancaklarına göre nüfus bakımından Sis Sancağı'nda daha kalabalık olan Ermeniler, şehir merkezi ve kalelerde ikamet ederken Müslüman nüfus şehir merkezi dışında cemaat olarak yaşamaya devam etmişlerdir. Sancakta bir tane bile köye rastlanmaması ve Türkmenlerin hâlâ konar-göçer özelliğini korumaları bu cemaatlerin yaşama biçimleri ve bundan çok iklim özellikleri ile ilgili olmalıdır (Kurt, 1990, s. 290). 1530 yılında Ermeni nüfusunda gözlemlenen azalmayı Pars-ı Beyt Kalesi'nin Sis Sancağı'ndan ayrılarak Tarsus Sancağı'na bağlanmasının yanı sıra Ermenilerin başka mahallere göç edilmesi şeklinde açıklamak mümkündür. Nitekim Kayseri ve havalisinin Çukurova'dan yapılan göçlere açık bir mahal olduğu ve bazı grupların buraya geldiği görülmektedir¹⁷ (BOA TD nr.976, ss. 22-23; TKA TD nr.108 (eski nr.295/136), v.35b-37a).

Üzeyir Sancağı'nda Ermeni Nüfus

Üzeyir Sancağı, ilk olarak 1521 yılında yapılan tahrirde yer almakla birlikte, sancağın 1525, 1530 ve 1572 yıllarında da tahriri yapılmıştır. Yapılan bu tahrir kayıtlarına göre Üzeyir Sancağı'nda sadece Arsuz-ili nahiyesine bağlı Bey-Kendi köyünde Ermeni nüfusuna rastlanmıştır. Köyde, 1521 ve 1525 yıllarında Ermeni nüfusuna rastlanırken 1530 ve 1572 yıllarında köyde Ermeni nüfusuna rastlanmamıştır.

Bey-Kendi Köyü

Müslüman ve Ermeni nüfusun birlikte yaşadığı köyde 1521 yılında 4 hane 1 mücerred Ermeni; 33 hane Müslüman vardı (BOA TD. nr.110, s. 44). 1525 yılında köyün nüfusunda belirgin bir artış olmamış köyde 5 hane Ermeni; 33 hane, 2 mücerred Müslüman kayıt altına alınmıştı (BOA TD. nr.450, s. 474). 1521 yılında köyde yaşayan Ermenilerden nefer başına 50 akçe cizye alınmaktaydı. Ayrıca köyde yaşayan nüfus ekip biçtikleri mahsullerden hinta, şair, kantar, alef vergisi vermekteydi.

Buna karşın 1530 yılından itibaren Üzeyir Sancağı'nda Ermeni vergi nüfusuna rastlanmamaktadır. Mezkûr yılda köyde, 31 hane, 2 mücerred Müslüman yaşamaktaydı (BOA TD. nr. 969, s. 393)¹⁸. Ermenilerin Müslümanlığı kabul ettiklerine dair bir kayıta yoktur. Bu nedenle Ermenilerin köyden göç etmiş olmaları ihtimali kuvvetle muhtemeldir.

¹⁷ Kayseri'ye ait 1544 tarihli (BOA TD. nr. 976) defterde 150 nefer, 1584 tarihli (TKA TD. nr.108) defterde ise 369 neferin Sis'den geldikleri cema'at-ı Ermeniyan Sisan şeklinde kaydedilmelerinden anlaşılmaktadır.

¹⁸ 1572 yılında da sancakta Ermeni vergi nüfusuna rastlanmamaktadır. Bu tarihte sancakta 4513 nefer (2942 hane, 525 mücerred, 855 muaf) Müslüman vergi nüfusu vardır (TKKA TD. nr. 197(eski nr.572/193), ss. 4b-72a).

Tablo 4. XVI. Yüzyılda Üzeyr Sancağı'nda Ermeni ve Müslüman Vergi Nüfusu

ÜZEYR/ÖZERİLİ										
TOPLAM NÜFUS										
MÜSLÜMAN						ERMENİ				
YIL	Nefer	Hane	Mücerred	Muaf		Nefer	Hane	Mücerred	Muaf	
1521	1531	1210	257	0	99,67%	5	4	1	0	0,33%
1525	2043	1569	393	51	99,76%	5	5		0	0,24%
1530	2013	1488	471	41	100,00%	0	0	0	0	0,00%
1572	4513	2942	525	855	100,00%	0	0	0	0	0,00%

Tabloda görüldüğü üzere XVI. yüzyılda Üzeyr Sancağı nüfus olarak Müslüman nüfusun hâkim olduğu bir sancaktır. Tarsus ve Sis Sancaklarında Türkmenler cemaat olarak konar-göçer özelliklerini devam ettirirken, nüfusun büyük bölümü köylerde yaşayan Üzeyr'deki Türkmenlerin daha erken tarihlerde yerleşik hayata geçtikleri görülmektedir. Sadece Bey-Kendi köyünde rastlanılan Ermeni nüfusunun 1530 yılından önce köyden göç etmiş olmaları ihtimal dâhilindedir.

Sonuç

Görüldüğü üzere 1519'dan 1572'ye kadar geçen süreç içinde, Adana Sancağı'nda şehir merkezi; Karaisalı nahiyesine bağlı En-Nahşa, Milvan Kaleleri; Ayas merkezi ve Ayas nahiyesine bağlı Davudi köyü; Tarsus Sancağı'nda şehir merkezi ile Külek, Namrun, Babarun, Sinab Kaleleri; Sis Sancağı'nda Feke, Anavarza, Küpdere, Lemberd, Pars-ı Beyt (daha sonra Adana sancağına bağlanacak) Kaleleri; Üzeyir Sancağı'nda ise Bey-Kendi köyü; Ermeni nüfusun kayda geçtiği yerlerdir. Yerleşim yerlerine bakıldığında Ermenilerin daha çok kalelerde barındıkları ve kalenin etrafındaki tarlalarda çiftçilik yaptıkları görülmektedir. Ermeni nüfusun kalelerde yaşamaya devam etmesi sadece eski alışkanlıklarının bir devamı niteliğindedir. Nitekim 1525 yılında Külek Kalesi'nde yaşayan bazı kale halkı kale hizmetinden feragat ederek dışarıdaki yerleşim yerine taşınmışlardır.

Kalede bulunanların avarız ve tekâliften muaf olmaları, hatta Külek Kalesi'ndeki Ermenilerin cizyeden de muaf tutulmaları, kalelerin derbend şeklinde kullanılmasından kaynaklanıyordu. Osmanlıların, geçitleri ve kervan yollarını korumada Ermenileri de tercih ediyor olması ve onları devlet hizmetine dâhil etmesi, sadece bölgeye has bir durum değildir. Ermenilerin yaşadığı diğer coğrafyalarda da kendilerine, benzer hizmetler karşılığında benzer muafiyetler tanınması sıkça görülen bir husustur.

Şehir merkezlerindeki Ermenilerin nüfusunda görülen durağanlık, onlardan bazılarının bir daha dönmek üzere başka yerlere göç etmesiyle ilgili olmalıdır. 1544 yılında Kayseri'ye yapılan göç böyle bir sürecin en açık kanıtı sayılmalıdır.

Kırsal kesimde Ermeni nüfusun bulunmaması ise onların Bizans döneminden yerleştirildikleri yerlerle alakalıdır. Hem garnizon sistemi hem de tampon bölge olması bakımından savunma amaçlı olarak Ermeniler, şehir merkezi ve kalelere yerleştirilmişlerdi. Sürekli savaş ortamından dolayı da Osmanlı öncesi kırsal kesime dağılamayan Ermeni nüfus tahrirlere sadece kale ve kent merkezlerinde kayda girmiştir. Bu durum Türklerin bölgeye hâkim oldukları zamanlarda bile kırsal alanların yerleşime henüz açılmadığını göstermektedir. Zaten sancakların zaman içinde büsbütün Türkmen aşiretleri tarafından doldurulması da bunun bir sonucudur.

1519'dan 1572 yılına kadar geçen süre zarfında Çukurova bölgesinde gelen konar-göçer Türkmenlerle beraber Müslüman nüfusunda artış gözlemlenirken, Ermeni nüfusunda belirgin bir artış gözlenmemekle beraber bazı yıllarda azalmalar dahi tespit edilmektedir. Adana, Tarsus ve Üzeyir Sancaklarında Ermeni nüfusu toplam nüfusun %3'ünü geçmemekle beraber; Sis Sancağı'nda ilk yıllarda bu oran %24 iken, bölgeden başka mahallere yapılan göçlerle bu oranın düştüğü tespit edilmektedir.

Küçük Ermeni Krallığı'nın bakiyeleri olarak bölgede bulunan Ermenilerin, nüfus durumları, bölgede dağıldıkları sahalar ve yerleşim yerleri incelendiği zaman; tarihî geçmişlerinin aksine, son derece dar bir alanda kaldıkları ve toplam nüfus içerisinde düşük bir orana sahip oldukları görülmektedir.

Kaynakça

I. Arşiv Vesikaları

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

a. Tahrir Defterleri (TD)

TD 69 (sene:925).

TD 110 (sene:928).

TD 177 (sene:943).

TD 178 (sene:943).

TD 229 (sene:950).

TD 450 (Kanunî).

TD 969 (sene:932).

TD 976 (sene:951).

B. Tapu-Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-i Kadime Arşivi (TKA)**a. Tahrir Defterleri**

No:7 (defter eski no:133/114) (Adana).

No:108(defter eski no:295/136) (Kayseriyye).

No:176 (defter eski no:164/150) (Sis).

No:186 (defter eski no:137/134) (Tarsus).

No: 197 (defter eski no: 572/193) (Üzeyir).

II. Yayınlanmış Vesikalar

Kurt, Y. (2004). *Çukurova Tarihinin Kaynakları I-1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*. Ankara: Tüsoktar (Türkiye'nin Sosyal ve Kültürel Tarihi Projesi) Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kurt, Y. (2005). *Çukurova Tarihinin Kaynakları II-1547 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*. Ankara: Tüsoktar (Türkiye'nin Sosyal ve Kültürel Tarihi Projesi) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Gurup Matbaacılık A.Ş.

Kurt, Y. (2005). *Çukurova Tarihinin Kaynakları III-1547 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*. Ankara: Tüsoktar (Türkiye'nin Sosyal ve Kültürel Tarihi Projesi) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Gurup Matbaacılık A.Ş.

III. Araştırma Eserleri

Bournoutian, G. A. (2011). *Ermeni Tarihi: Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*. İstanbul: Aras Yayıncılık.

Çıplak, M. N. (1968). *İçel Tarihi (Tarihi-Turistik Zenginlikleri)*. Ankara.

Ersan, M. (2006). Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri. *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, (İ. Bal ve M. Çufalı, Ed.). Ankara.

Halaçoğlu, Y. (1979). Tapu-Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sis(=Kozan) Sancağı. *Tarih Dergisi*, 32, 819-892.

Kurt, Y. (1990). 1572 Tarihli Adana Mufassal Tahrir Defterine Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma. *Belleten*, LIV(209),179-211.

Kurt, Y. (1990). Sis (=Kozan) Sancağı Mufassal Tahrir Defteri Tanıtımı ve Değerlendirilmesi I. *OTAM*, 1, 271-298.

Sevim, A. (2002). *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları

